

ČASOPIS ZA POVIJEST
ZAPADNE HRVATSKE

WEST CROATIAN
HISTORY JOURNAL

Uredila / Edited by
ANDREA ROKNIĆ BEŽANIĆ

Harterom bez harte, o strojevima kojih više nema i radnicima koji više ne rade nakon dvije stotine godina Tvornice papira u Rijeci

Kristina Pandža

Muzej grada Rijeke

Trg Riccarda Zanelle 1/1, Rijeka

UDK: 94(497.5Rijeka):676]“18/19“

Pregledni rad / Review article

Primljeno / Received: 7. 1. 2022.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 1. 2022.

Uspješni riječki trgovac Andrija Ljudevit Adamić početkom rujna 1821. godine kupio je mlin na Rječini, nekoliko okolnih zgrada i pravo na korištenje vode kako bi započeo s proizvodnjom papira od prnja, sveprisutne izvozne sirovine u riječkoj luci.

Dvije stotine godina kasnije prisjećamo se kako je život tvornice tekao kroz 19. i 20. stoljeće te na koji način su društvene i političke promjene u gradu utjecale na život i rad tvornice. Tvornica je prestala s radom sredinom 1990–ih godina nakon čega je uslijedio stečajni postupak.

Članak proizlazi iz istoimene izložbe u Muzeju grada Rijeke kojom su prikazane teme koje dosad nisu bile fokusom niti istraživanja, niti prikazivanja – tehnologija, sirovine, proizvodi te radnici. Izložba i katalog nadopunjuju već poznatu prošlost tvornice, koristeći priliku za osvrt na radničke teme – uvjete rada kroz 19. i 20. stoljeće, organizaciju tvornice, zanimanja.

Ključne riječi: Tvornica papira, parni stroj, prnje, Rijeka, cigaretni papir

Uvod ili kako živi Rijeka početkom 19. stoljeća

Početkom 19. stoljeća Rijeka je mali grad s velikim industrijskim potencijalom; luka, osuvremenjavanje prometnica koji grad povezuju s unutrašnjošću, porezne olakšice za trgovinu preko riječke luke pozitivno djeluju na razvoj modernog grada.¹ Početkom 19. stoljeća Rijeka je gradić s otprilike

¹ Mladen, GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2007., 6.

8000 stanovnika², a već 1857. taj se broj povećao na 15.319. Zahvaljujući izgradnji prometnica kojima je grad povezan s unutrašnjosti Hrvatske te određenim carinskim olakšicama dobivenim od države za robu koja je išla preko riječke luke, Rijeka postaje poželjnim odredištem za strana ulaganja.³ Gospodarski razvoj grada i trgovački promet preko riječke luke usporio je višegodišnji rat koji je Napoleonova Francuska vodila, a rat i ratna razaranja nanijeli su velike materijalne i gospodarske štete zaraćenim zemljama. Zbog velikog broja ljudi mobiliziranih za vojsku, velike poljoprivredne površine ostale su neobrađene, posljedica čega je bila nestašica hrane i glad u većem dijelu Europe. Od 1809. do 1813. Rijeka je postaje sastavni dio Ilirskih provincija. Riječko gospodarstvo proživljava tešku krizu, izazvanu velikim nametima nove vlasti te engleskom pomorskom blokadom francuskih posjeda na Jadranu. Zamrla je trgovina i plovidba po moru, u gradu vlada nezaposlenost i glad, sve je više razbojstava. Nakon odlaska Francuza, Rijeka je ponovno u sastavu Austrijske Carevine. Oporavak je spor, gradska vlast pokušava pronaći nove načine i mogućnosti kako bi privukla investitore koji bi kapital ulagali u gospodarski razvoj grada. Izuzetno je važno vratiti pomorstvo u luku, poboljšati prometnice u gradu i iz grada.⁴

Iako je situacija u gradu teška, Rijeka je krajem 18. i početkom 19. stoljeća po broju manufakturnih poduzeća vodeći grad u Hrvatskoj.⁵ Trgovci iz Nizozemske osnovali su u Rijeci 1750. Rafineriju šećera, najveće poduzeće u Austriji, koja posluje do 1826. godine. U Rijeci radi i tvornica voska, te više manufakturnih radionica za proizvodnju brodskih užadi, hrastovih bačava, sapuna, kože i duhana te nekoliko manjih tvornica šećera, proizvodi se tjestenina te čokolada.

U vremenima kada se u gradu živi loše, vlada besposlica, privrede gotovo i nema, Adamićev je pothvat tim više značajan.

Prnje, prnje za prstenje!

Trgovina prnjama u prvoj polovici 19. stoljeća jedna je od zanimljivijih domaćih radinosti najsiromašnijih krajeva. Prnje postaju važan trgovački artikal čija je cijena izuzetno visoka, a jedina je tada sirovina za proizvodnju papira. Prnje ili dronjci su različite vrste tkanina koje se više ne koriste, lanene i konopljine, a koje po selima skupljaju cunjari. Dolaze iz slavonskih i podunavskih predjela Dunavom i Tisom te Savom do Siska i Karlovca gdje postoje magazini za pohranu, a zatim cestama do riječke luke odakle se izvoze prema Engleskoj i Americi. S jugoistočnih predjela, iz Senja, Karlobaga,

2 Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, 1988., 167.

3 GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2007., 6.

4 Ur. Ervin DUBROVIĆ, *Temelji moderne Rijeke: 1780.-1830.: gospodarski i društveni život*, Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., 8.

5 Ibid, 43.

Jablanca, Sv. Juraj, Novog, Crikvenice, Bakra prnje se brodovima dopremaju u riječku luku.

Riječka trgovačka komora u elaboratu iz 1837. godine navodi da „izvoz prnja ne donosi samo velike prihode državnom fiskusu, riječnoj plovidbi, obalnim brodovima koji prevoze robu iz Rijeke u Trst, austrijskim brodovima na jedra koji prevoze prnje u Englesku i u Ameriku, riječkim i pomorskim asikuracionim komorama, poduzeću Lujzinske ceste za cestarine, domaćim tvornicama platna za ambalažu, riječkim skladištima, provizorima i otpremnicima, već i brojnim ljudima, kirjašima i lučkim radnicima koji su zaposleni u toj trgovini. Samo u Rijeci bilo je tada zaposleno prijevozom i krcanjem prnja na brodove oko 400 radnika, po prilici isto toliko koliko u svim riječkim industrijama.“⁶

Na tržištu prnjama je situacija uzavrela. Trgovci radije prodaju prnje za izvoz, obzirom na višestuku cijenu, dok lokalna proizvodnja vapi za sirovinom, a potražnja za papirom je velika. S istim problemima susreću se i druge europske države, u nekima kao što su Venecija i Pijemont zakonski je određeno da se lokalne prnje ne smiju izvoziti⁷, što je na našim prostorima regulirano tek 1837. godine. Vojna krajina, Bosna, Lika rezervoar su prnja, vojne vlasti podupiru sakupljanje prnja te se nude razne porezne olakšice, čak ogulinska regimenta, obzirom na dostupnost sirovina riječkoj tvornici predlaže osnivanje pogona u Josipdolu koji je Jozefinskom cestom povezan s Rijekom.

Cunjar ili pokućarac je u našim primorskim krajevima vrlo popularna ličnost. Išao je obično od kuće do kuće sa svojom torbom ili *mićim* kolicima, a oglašavao je svoj dolazak vješto kakvim instrumentom, zvoncem, rogom ili trubljom uz poneki povik. Spominje se da su cunjari u podunavskim predjelima uzvikivali „Prnje, prnje za prstenje!“ što potvrđuje značaj trgovine prnjama i za prodavatelje kao i za prekupce. Luka Cunjar Ilirac bilo je trgovac prnjama iz Selca, „ča je sunje pobiral, imel je rog“.⁸ Putovao je vinodolskim krajem i grobinščinom te skupljao prnje koje je dalje prodavao. Dobio je naziv *Ilirac* jer je svoje trgovačke veze koristio i kako bi širio ideje ilirizma i Hrvatskog narodnog preporoda.

Prvi koraci u proizvodnji riječkog papira

Andrija Ljudevit Adamić, u ondašnje vrijeme poznati trgovac, političar, poduzetnik, već dobro upoznat s proizvodnjom i trgovinom, prepoznao je potencijal – potražnje za papirom i trgovine prnjama na području Rijeke i

6 Ostavština Vatroslava Cihlara koja se čuva u Muzeju grada Rijeke.

7 Ostavština Vatroslava Cihlara: Mletački senat zabranjuje izvoz prnja s mletačkog područja, pijemontska vlada zabranjuje izvoz prnja i regulira cijene na domaćem tržištu, dok u Francuskoj u doba revolucije svaki građanin mora izručiti državi svoje otpatke odjeće.

8 Ostavština Vatroslava Cihlara.

okolice⁹. Na prostoru poznatom i kao *locus molendinorum*, kraju mlinova uz Rječinu, gdje su već niz godina mlinovi mljeli žito i duhan, kupuje 1. rujna 1821. godine mlin Lučicu, sa svim zgradama, terenom i pravom na upotrebu vode za *7000 forinti u zvečičem srebru*.¹⁰ Pogon na samom početku raspolaže s nekoliko zgrada te zapošljava dvadesetak radnika.

Proizvodnja započinje 1823. godine, bila je najvećim dijelom ručna. Usitnjavanje starih krpa obavljalo se u *holanderu*, mlinu koje je pokretalo vodenično kolo. Sito s koritom služilo je da se u njega ulije kaša od starih krpa, i time omogući da se ocijedi voda. Nakon cijedenja nastao bi list koji je trebalo osušiti na ravnoj površini. Uslijedilo je prešanje, premazivanje ljeplom i ponovno sušenje te glačanje kamenom pločom. Uz prnje i energiju Rječine, kvaliteta vode jednako je važan element kvalitete papira koji se proizvodi. Bistra, ne pretvrda, voda bez nečistoća te voda odgovarajućeg sastava.

Adamić započinje s malom proizvodnjom, traži odobrenje za uvoz 10 tona prnji početkom 1823. godine. Ipak, problemi s kojima se tvornica suočava već u prvim godinama poslovanja, pokazati će se velikim izazovom. Naime, susreće se s poteškoćama oko nabave sirovina za proizvodnju papira obzirom da velike količine odlaze za izvoz. Unosan posao, šverc starim krpama prisilio je carinske vlasti da povećaju pristojbe na uvoz starih krpa za 1 forintu po centi starih krpa. Adamić prosvjeduje, traži oslobađanje plaćanja dodatnih pristojbi, navodeći u da mu trebaju za promociju lokalnoga gospodarstva koje je od 1809. godine bilo zanemareno i zapušteno. Gubernijska vlast uvažila je njegove razloge i izdala mu dozvolu kojom je bio oslobođen pristojbi na uvoz starih krpa.¹¹

Teška dobava prnja za preradu, velike cijene uvoza te problemi sa iskorištavanjem vode nekoliko mjeseci godišnje onemogućuju proizvodnju. Proizvodi se vrlo malo papira, loše kvalitete, te Adamić, već narušenog zdravlja, odlučuje prodati tvornicu 1827. godine.

9 Andrija Ljudevit Adamić (Rijeka, 1766. – Rijeka, 1828.), riječki trgovac, poduzetnik, političar, sin uspješnog trgovca Simeonea Adamića. Školuje se u Beču te se, nakon što je stekao tehnička, trgovačka i financijska znanja, vraća u Rijeku. U obiteljskom poduzeću Simone Adamich e Figlio razvija trgovačke mreže, trguje preko riječke i bakarske luke, bavi se uvozom i izvozom, posjeduje nekoliko brodova i skladišta na Fiumari. Adamić je svoje poslove razvio u cijelom Sredozemlju. Imao je i trgovačke predstavnike na Malti i otoku Djerba u Tunisu. Osobito uspješan u doba Napoleonskih ratova kada posluje s carskom vladom u Beču, s vladom Ilirskih provincija u Ljubljani i s engleskom vladom u Londonu. Veliki je poduzetnik te pokretač više manufakturna – za proizvodnju jedara, konopa i stakla, a 1821. pokreće i manufakturu za proizvodnju papira. Adamić je poznat i kao graditelj prvoga velikog riječkog kazališta te najagilniji zagovornik prvoga riječkog muzeja (Museum Nugent na trsatskom kaštelu). Žalaze se za povezivanje Rijeke s Ugarskom te je zaslužan za modernizaciju grada koja prerasta iz srednjovjekovnog grada u moderan lučki i trgovački grad., LUKEŽIĆ, Irvin, *Životopis Andrije Ljudevita Adamića*, u *Adamićevo doba*, ur. Ervin Dubrović, Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., 15-77.

10 Ostavština Vatroslava Cihlara.

11 GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, 9.

Uigrani papirničarski dvojac

Na javnoj dražbi održanoj 15. svibnja 1827. „Mlin Lučice s pravom na vodu, javnom cesticom koja vodi do Mlina, te sva njegova oprema, fondovi, uključujući i Tvornicu papira sa svom opremom i rekvizitima popisanom u inventaru, prodaje se Walteru Craftonu Smithu za 20.000 forinti.” I Rudolf Strohal zapisao je ovaj značajan događaj: „Ovu tvornicu prekupiše g. 1827. Englez Smith i Francuz Meynier, koji izgradiše veliku tvornicu papira, pod čijom je upravom ova tvornice lijepo procvala. Papir je iz ove tvornice stekao opće priznanje, te se prodavao daleko izvan granica Austro-Ugarske“¹²

Walter Crafton Smith, engleski trgovac i industrijalac, vrlo je često u Rijeci obzirom da dobavlja prnje za britansku tvornicu papira *Brown, Smith & Comp.* Odlazi i u Osijek i Apatin u nabavku. Koristi magazine za izvoz u Karlovcu i Sisku, do kuda sirovina dolazi rijekama, a odatle cestama do riječke luke. Tu susreće i Adamićevu te prepoznaje potencijal tek započete proizvodnje, posebice zbog geografskog položaja tvornice te luke i cestovne mreže. Ulaskom Waltera Craftona Smitha i Charlesa Meyniera 1827. godine u tvornicu papira na Rječini započinje zlatni period tvornice.¹³ Odmah po preuzimanju tvornice, novi su vlasnici započeli sa izgradnjom i modernizacijom tvornice pa, između ostaloga, tvornica ima dva skladišta prnja, jedan u sklopu pogona, drugi u luci. Cesta koja je od mosta vodila prema tvornici je proširena, izgrađena je nova poslovna zgrada i 1827. godine nabavljen je *Furdrinierov stroj*¹⁴ za proizvodnju papira na kojem su radila svojica strojara iz Engleske i obučavala naše radnike poslu. Valjalo je i mogućnosti Rječine iskoristiti u što većoj mjeri, reguliran je njezin donji tok, izgrađen drveni kanal dug 600 metara s padom od 8 metara čime se postizala snaga od 200 KS. Energija vode, uz sve intervencije, nije bila stalna, pa se uprava odlučuje na kupovinu parnoga stroja 1833. godine, prvoga na Balkanu. Izrađuje se kvalitetan papir koji se osim u Rijeci, prodaje u Zadru, Trstu, Ljubljani, Zagrebu, Bratislavi, Pešti, Klagenfurtu, Grazu, Pragu, Beču, Varšavi te izvozi u Veneciju, Liverpool, New York, Brazil, Istočnu Indiju i zemlje istočne obale Sredozemnog mora - Grčku, Tursku, Siriju, Libanon, Izrael, Jordan i Egipat.¹⁵

12 Rudolf STROHAL, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, Tiskara Rijeka, 1993., 98.

13 Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, Tisak primorskog štamparskog zavoda d.d., 1929. godine: „To je ponukalo tvrtku Brown, Smith & Comp. pa je amo poslala svojeg agenta, da nabavlja te potplate. Taj se zvao Walter Crafton Smith. Praktički i okretni Englez steko je uvjerenje, da bi u našem kraju lijepo prosperirala tvornica papira pa se nakon kratka boravka na Rijeci vratio u Englesku, da za svoju namisao predbije stručnjake. Slučajno se namjerio u Švicarkoj na Parizliju Louisa Meynera, veletršca i tvorničara, kome otkri svoju zamisao. Obojica, ljudi poduzetni i okretni, odlučiše, da će u dolini Rječine sagraditi tvornicu papira. Loius Menyer ne dolazi, već šalje mjesto sebe svoga brata Charlesa.“, 279.

14 Fourdrinierov stroj je uređaj za proizvodnju papira, kartona i drugih vlaknastih ploča, koji se sastoji od pokretne beskonačne trake na kojoj se mješavina prnja i vode – smjese papira omogućuje odvod viška vode, tvoreći dugi list za daljnje sušenje. Fourdrinierov stroj izumio je u Francuskoj 1799. Louis Robert, a usavršili su ga u Engleskoj Henry i Sealy Fourdrinier. (Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Fourdrinier machine”. Encyclopedia Britannica, 23 Aug. 2010, <https://www.britannica.com/technology/Fourdrinier-machine>, 24.12.2021.

15 Ostavština Vatroslava Cihlara.

Austrijska proizvodnja zaostaje tehnološkim procesom i kvalitetom, u čemu će se riječka tvornica istaknuti. Proizvode se „proste“ vrste papira, ručno, dok se finiji papir uvozi. Riječki papir odiše engleskom čvrstoćom i ljepotom, te se uz izvoz u gotovo sve dijelove svijeta, predstavlja na svjetskim industrijskim izložbama, svojevrsnim sajmovima tehnoloških i industrijskih noviteta. Osim velikih europskih industrijskih središta, Parizu, Beču¹⁶, Londonu, Münchenu, Barceloni, na kojima osvaja medalje za kvalitetu, papirni noviteti predstavljani su i 1888. godine na industrijskoj izložbi u Melbournu.¹⁷

Lepeza proizvoda koji su izlazili iz riječkog pogona od prvih je dana bila široka, fini poštanski, uredski, kraljevski, za velike i male pakete. Kao glavna sirovina, do kraja 19. stoljeća bile su različite prnje, a zatim se uvodi celuloza. Papir od celuloze je jeftiniji i slabije kvalitete, pa se prnje koriste za finije papire – pisaćeg, litografskog, cigaretnog papira.

Za Mađarsku državnu tiskaru tvornica je u drugoj polovici 19. stoljeća isporučivala poseban papir za tiskanje mjenica, biljega, poštanskih maraka, dopisnica, razglednica i drugih vrijednosnica, te cigaretni papir. Osim spomenutog, tvornica opskrbljuje papirom za tiskanje mnoge tiskare, što riječke što diljem države. Nakon 1848. godine tvornica je jedan od glavnih dobavljača papira za publikacije hrvatskog narodnog preporoda, Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja tiska Danicu Ilirsku na riječkom papiru.¹⁸ Tvornica je 1878. osnovala i svoja predstavništva u Beču i Budimpešti.

Rast tvornice prati i izgradnja zgrada različitih namjena – od skladišnih prostora, proizvodnje, za smještaj strojeva, upravnih i slično, pa je 1835. godine u upotrebi čak 14 zgrada. Koristi se 48 klipova za usitnjavanje krpa, dva Foudrinierova stroja, dva parna kotla za sušenje, manje i veće hidraulične preše, šest holandera, posuda za pripremu smjese. Povećava se broj radnika, povećava se količina uvezenih sirovina za rad, povećava se i proizvodnja.

16 Izvještaj o prvoj općoj austrijskoj obrtnoj izložbi u Beču, 1835. godine: „Ovu tvornicu uredili su današnji vlasnici 1828. U novosagrađenim zgradama, četrnaest na broju, smješteni su najsavršeniji francuski i engleski strojevi, s pomoću kojih ova tvornica proizvodi papir najbolje kvalitete, te je njen proizvod jedan od najboljih na austrijskom području. Strojevi su ovi: jedan rezač krpa najnovije vrste, jedan parni stroj do 18 konjskih snaga, čija para služi za sušenje i kemijske operacije, četiri mlinska kola, najvećim dijelom od željeza, koji tjeraju 6 holandera i najjače vodene sisaljke, sa efektom od 60 konjskih snaga, 36 stupa za krpe dvije hidraulične preše, svaka pod pritiskom od 10.000 centi, sedam jakih željeznih preša, 6 holandera prve veličine, dva kompletna stroja za izradu papira po principima glasovitog Didota, s najnovijim usavršenjima, dva aparata za sušenje i grijanje parom, strojevi za rezanje s napravama za ljepljenje, bijeljenje i čišćenje.“; „S pomoću vodovoda, koji se nalazi nedaleko od tvornice, tjeraju se mlinska kola.“; „Sirovine (krpe) tvornica nabavlja iz Ugarske, a ostali pomoćni material, kao alum, ljepilo, drvo, boje, tkanine itd. Dobiva iz Austrije i iz Ugarske. U tvornici radi 140 ljudi. U njoj se proizvode sve vrste papira, od najfinijeg papira za pisanje do najfinijeg velin poštanskog papira, zatim papir za tapete, bojadisani papir, osobito litografski, tiskarski i risači papir. Godišnje se prerađuje 6 do 7 tisuća krpa, od koji se pravi 35 do 40 tisuća rizama papira.“; „Zasluga je današnjih vlasnika Smith i Mayiera, što suna toliki stepen podigli poduzeće, da je ono danas jedno među prvima na području proizvodnje papira na čitavom austrijskom teritoriju, te s toga vlasnici zaslužuju svu pažnju. Ovi su u tome poduzeću uposlili veliki broj ljudi i omogućili im na taj način zaposlenje i povoljnije životne uvjete.“; „Na kraju ističemo da je papir riječke tvornice neobično jeftin, te mu njegova prodajna cijena omogućava veliku prođu.“

17 Melbourne Centennial International Exhibition 1888-1889, International exhibition of Arts and Industries, State Library Victoria, https://guides.slv.vic.gov.au/interexhib/1888to89_9.12.2021.

18 Ostavština Vatroslava Cihlara.

Gospodin Frémont

Koliko je važna snaga Rječine za pokretanje proizvodnje, toliko je njena snaga, posebice za jesenjih kiša, rušila sve pred sobom. Plavljenja rijeke su bila česta, zapisana su i 1843. godine, 1852., 1870. 1883. te 1898. godine. Dvije najveće, koje su uništile u tvornicu, plavile su od Zvira do Školjića, zabilježene su 1852. te 1898. godine. Problem Rječine istovjetan je i za upravu tvornice i za tadašnje gradsko vodstvo koje se bori s problematikom izlivanja Rječine u donjem toku.¹⁹

U noći s 10. na 11. listopada 1852. godine uslijed velike kiše, povećala se razina Rječine te poplavila cijelo područje od Zvira do mora. Uništen je riječko – sušački most, a na prostoru Školjića svi okolni vrtovi i naselje pretvoreni su u jezero. Brodovi koji su bili usidreni u kanalu Rječine snagom vode bačeni su na obalu, a skladišta su robe uz kanal uništena. Mlinovi uz Rječinu su ili oštećeni ili uništeni. Tvornica papira pretrpjela je velika oštećenja, a obzirom na mogućnost ponovnog izlivanja, tadašnje vodstvo tvornice, prema savjetu tehničkog upravitelja Eugena Frémonta, uložilo je u rekonstrukciju tvornice, ali i vodnog kanala. Eugene Frémont, stručnjak u proizvodnji papira, dolazi iz Francuske u Rijeku 1838. godine te postaje tehničkim direktorom tvornice. Najzaslužniji je za tehnički napredak te unaprijeđenje sustava za korištenje energije Rječine i ostalih izvora. Pratio je sve tehnološke novitete na europskoj razini te ih primjenjivao u riječkoj tvornici. Franjo Rački u svojem djelu *Povijest grada Sušaka* navodi njegovu važnost: „Proizvodi tvornice stekoše svuda najbolji glas pa su za kratko vrijeme osvojili tržišta u Engleskoj, Južnoj Americi te istoku. Najpovoljnije doba živjela je tvornica pod upravom tehničkog ravnatelja Eugena Frémonta, čovjeka osobite spreme i marljivosti.“²⁰ Poplavu 1852. godine Frémont i uprava će iskoristiti kako bi povećali snagu vode, a time povećali i kapacitete proizvodnje. Nedaleko od izvora Zvir, Frémont je pronašao jak izvor vode na Marganovu koji je iskoristio za tvornicu. Umjesto drvenog kanala za dovod vode, izgrađen je zidani kanal, a u tunelu su stari vodeni kotači zamijenjeni turbinama, čime je pogonska snaga pojačana s prijašnjih 300 na 600 KS. Postavljena su i dva nova parna stroja kako u slučaju nestašice vode ne bi došlo do zastoja proizvodnje.²¹ U tvornicu 1859. stiže i četvrti stroj za proizvodnju

19 Skupina autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, Skupština općine Rijeka, 1988., str. 219: Zbog čestih izlivanja Rječine na Fiumari, od 1854. do 1855. godine kopa se umjetno korito Rječine u koji će se podvodnim kanalom usmjeriti voda. U prirodno korito, Mrtvi kanal ulazi morska voda.

20 RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, 280.

21 „Hérvatska, Slavonia, Dalmacia i vojvodina Sérbia“, *Narodne novine*, Zagreb, 15.10.1852., str. 1., „Kao što smo već jučer javili, dogodila se u Rieci na 11. o. m. strašna morska oluja. Već od 4 dana daždilo je u Rieci, da se je svaki čas očekivao prolom oblaka. More se kod toga tako uzburkalo, da valovi njegovi na 4 hvata visine udaraju. Potok Fiumea razlio se, most razorio i 5 ladjah uz korita potočnog odveko, koje se sad na suvoj hridi nalaze. Magazini uz Fiumeru stajali su pod vodom 1 ½ hvata duboko. Šteta je znamenita. Amerikanski mlin i tvornica papira jako oštećena; šteta ta računa se na 20,000 fr. Bašće i polja oko Fiumere sasvim su uništena. U jutro biaše takova strašna nepogoda i bura, da se mislilo, da svi topovi na ratnim ladjama gruvaju. Najstariji ljudi u Rieci nesietjaju se slučne nezgode.“

papira, te dva nova parna kotla, a 1867. pristiže i peti s industrijske izložbe u Parizu. Proizvodnja je tada raspostranjena na čak 40 zgrada. S krajem stoljeća u tvornici radi gotovo 800 radnika.²²

Druga velika poplava dogodila se 18. i 19. listopada 1898. godine. Rječina je poplavila znatan dio istočnog dijela grada, na Školjiću je voda dosegla 2 metra, a voda je prodrla i u podzemne prostorije mnogih kuća te uništila i imovinu i pokućstvo. Voda je tolikom silom prodirala uz obalu, da se jedva spasilo 45 djevojčica koje su radile u pržionici kave. Nastradala su tom prilikom skladišta Tvornice duhana, čak i tadašnja pomorsko – ratna akademija, danas Riječka bolnica. Gradska uprava je objavila proglaš pozivajući na sabirnu akciju za stadale u poplavi. Tvornica nije mogla raditi nekoliko mjeseci, a sljedećih nekoliko godina radila je smanjenim kapacitetom.²³ Danas je moguće u krugu pogona pronaći i oznaku razine vode iz godine 1898. godine.

O teškim uvjetima rada u 19. stoljeću

Nesporan je podatak da se svake godine kroz 19. stoljeće sve veći broj radnika zapošljavao u tvornici i da je othradnila mnoge sušačke i grobničke obitelji. Adamićeva tvornica je u vremenima velike bijede otvorila mjesto rada za dvadesetak radnika, te se broj iz godine u godinu povećavao. Čak su i radnici propale Rafinerije šećera našli posao u Tvornici papira.²⁴ Od pionirske proizvodnje papira 1820.- ih godina sa svega dvadesetak radnika, 1835. bilo je zaposleno njih 140, a već 1854. 300 radnika. Od 1875. kada radi 500 radnika, za tridesetak godina, 1888. zaposleno ih je nešto manje od 800.

Ipak, suvremena proizvodnja i veliki broj radnika nisu značili da su i uvjeti rada u tvornici blistavi. Radni tjedan je dug, radi se 12 sati dnevno uz sat vremena dnevnog odmora.²⁵ Ne postoji radna odjeća, ni zaštitna, pa su ozljede česte, kao i zarazne bolesti. Ni epidemija kolere tvornicu papira

22 Dragutin HIRC, *Hrvatsko primorje*, Zagreb, Knjižara Lavoslava Hartmanna (Kugli i Deutsch), 1891. godine, str.47. : „Iza ovoga šetališta, ali već na hrvatskoj strani, uzdigoše se do »B a n s k i h v r a t a « dimnjaci, iz kojih se gusti i crni dim vije, da i bližnje pećine pocniše, a duboko dolje u dolini Riečine nalazi se papirnica Smitha i Meyniera, u kojoj posluje do 800 ljudi.“

23 *Naša sloga*, Trst, 27.10.1898., str.3: „Strašna povodanj na Rieci i na Sušaku. Prošloga tjedna nakon neprestane kiše, koja je desetak dana kano iz kabla padala, provalila je voda iz korita Riečine tolikom silom, da je sav donji grad Rieke i Sušak poplavila. Voda je najgroznije haračila na Fiumari i na Školjiću. Škoda iznašla 2-3 milijuna. Ogromne štete su pretrpile: tvornica duhana, tvornica papira, tvornice koža itd. itd. Na Fiumari počinija bujica pravih grozota. Tuj je obarala voda sve, što njoj bijaše na putu goneć pred sobom granje stabala, dožice, panjeve, bačve, stolce i klupe. Deruća voda obarala je i dućanska vrata, te provaljivala u dućane, podrume itd. itd. Trgovci, krčmari itd. na Fiumari pretrpili su silnih šteta.“

24 Ervin DUBROVIĆ, *Palača šećera, Rijeka 1719. – 2020.*, Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2020., str. 305: Rafinerija šećera prestaje s radom 1826. godine.

25 Narodne novine, Zagreb, travanj 1888.: „Red radnje nije izložen – te i osim nedjeljnih platežnih listinah nema drugog popisa radnikah, a s toga što se radnice često mijenjaju. Rad ob dan počima za sve radnike u 6 sati u jutro, te traje do 6 sati na večer s odmorom od 1 ½ ure. Noćna radnja traje od 6 sati na večer s istim odmorom do 6 sati u jutro. Radnici, koji su radili nedjelju danah po noći, rade sljedeći tjedan samo po danu.“

nije mimoišla.²⁶ Ne vodi se računa o higijensko – tehničkim uvjetima rada, posebice prljava odjeljenja su krparnice ili štracere. Nisu postojale kupaonice s tuševima, a radnici nisu dobivali niti radnu zaštitnu odjeću, niti zaštitne maske. Stare krpe nisu se čak niti dezinficirale pa se u nekoliko navrata pojavila smrtonosna bolest zvana cunjavica ili cunjovina.²⁷ Krpe koje su dolazile u tvornicu bile su prljave i prepune kojekakvih nečistoća i bolesti za koje se nije ni znalo. Ante Starčević dopisom je obavijestio Hrvatski sabor 23. lipnja 1881. godine: “U papirnici na Sušaku radi mnogo ženskih one okolice. Među njimi često se pokazuje nagla smert, o čemu se govorilo i u mestu i u novinah. Javne oblasti ne uzeše obzir nate glase ni na uzrok iz kojega oni potiču, one bar neumiriše javno mnjenje u tom pogledu. Kako obično biva u takovih nesgodah, i tu se svašto govori; a što kažu očevici iz okolice, i ja neimam razloga neverovati, ovo je u kratko: Nagla smert pokazuje se osobito kod onih ženskih, koje pobiru i čehaju cunju; te radnice posluju i prostorih razmerno tesnih, u kojih nema vetrenja, dosledno ni zraka zdrava koliko ga treba; cunje su neoprene i kažu da u nekojih mora biti versta otrovi ili druge sastavine, koja je zdravlju škodljiva; pervih 20 danah ovog meseca, umerle su 22 između tih radnicah; za 12 urah posle smerti telo pocerni i počne raspadati se.”²⁸ Narodne novine u travnju 1888. godine pišu: „U tvornici papira na Sušaku radi 600-700 radnikah mužkoga i ženskoga spola. Radnice upotrebljuju se za sortiranje i čišćenje krpah (cunjah), u koju svrhu upotrebljava se poseban aparat, a osim toga rabi se jedan novi stroj tako zvani “Lumpenwolf”. Svaki ovih strojevah ima poseban ventilator. Za dezinsekciju krpah (cunjah) upotrebljuje tvornica chlornu kiselinu. Pošto se je tečajem mjeseca prosinca 1887. dogodio u tvornici jedan slučaj bolesti “cunjavina” zvane, to je kr. kotarska oblast na Sušaku odredila, da se prostorije, u kojih se krpe sortiraju, osim dosadanjeg dvokratnog zračenja s jutra i večera, još i o podne u vrieme odmora dobro prozrače. Nadalje ima liečnik tvornice pregledati svaki drugi dan djevojke, koje su kod sortiranja krpah, u napojon nesmiju se u tvornicu primiti djevojke slabe tjelesne konstrukcije, ma da su i navršile 15. godinu.“

U osvit novog stoljeća s teškoćama

Proces proizvodnje na prijelazu stoljeća usmjeren je na osiguravanje dovoljne energije za sve suvremeniji pogon, ali najvažnije, hvatanje u koštac s izazovom korištenja celuloze u proizvodnji papira. Za izradu finijih papira,

26 Ostavština Vatroslava Cihlara: Epidemija kolere 1831. godine zahvatila je i Ugarsku i Hrvatsku. Prljave prnje od kojih se proizvodi papir pogodne su za razvoj bakterija pa se stvaraju sanitarni kordoni između Ugarske, Hrvatske i Rijeke, dugotrajne karantene brodova koji su krenuli iz riječke put drugih europskih luka. Na našim prostorima, sanitarni kordon je na Lopači i Orehovici, a razmišljalo se i o otvaranju posebnih bolnica u bivšoj tvornici šećera ili zgradi zatvora.

27 Cunjavina ili cunjevica je bolest koja se proširila tvornicom zbog loših higijenskih uvjeta. Pretpostavlja se da se radi o bedrenici odnosno antraksu.

28 Miroslava DESPOT, *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, god. 1878. – 1881., Zagreb, 1881., 1305 – 1306.

cigaretnog i biblijskog, i dalje se koriste prnje. Uvođenje sirovine u proizvodnju financijski je golem korak za tvornicu posebice u tehnološkom pogledu. Dopremljeni su novi strojevi, a demontirani i odvezeni u Mađarsku oni koji se više nisu upotrebljavali. Dio je strojeva dijelomično rekonstruirano za novu proizvodnju, a dio tvorničkih zgrada na Marganovu je preuređeno u radničke stanove. Posljedice poplava koje su krajem 19. stoljeća oštetile tvornicu, promjene koje je tražilo uvođenje celuloze te svjetska kriza rezultirali su i smanjenu proizvodnje, ali i broja radnika. Spomenuti razlozi utjecali su na odluku kojom će tadašnje vodstvo, Henry Meynier, nećak Charlesa Meyniera i sinovi, Karl i Feliks osnovati dioničko društvo, „Smith i Meynier, Prvu kraljevsku povlaštenu riječku tvornicu papira“ 1903. godine.²⁹ U Upravni odbor dioničkog društva ulazi šest Mađara, pa *Ungarische Papier A.G.* ima većinski dio dionica. Spomenuta uprava ulaže u osuvremenjavanje pogona i prilagodbe novitetima, te nastavlja izvoznju politiku tvornice. Riječki je papir dostupan na tržištu Austro – Ugarske, te tržištima Njemačke, Engleske, Švedske, Norveške, Italije, Grčke, Turske, Rumunjske, Brazila, Sjeverne Amerike, Istočne Indije i Egipta.

Dvije države, jedna tvornica

Raspad Austro – Ugarske države čijim je dijelom i Rijeka bila, označio je novo poglavlje u životu grada, i tvornice čija je imovina prešla u vlasništvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagrebačka *Jela, industrija papira* preuzela je 1921. godine upravljanje riječkom i zagrebačkom tvornicom papira, pa se i sjedište tvornice seli u Zagreb. Preuzimanje uprave označio je i povećanje proizvodnje i izvoza cigaretnog papira. Društvo Jela ukinuto je 1925. godine te je upravljanje tvornicom preuzela *Prva hrvatska štedionica* iz Zagreba.

Tek kada će Rječina 1924. godine prostati granicom između Rijeke i Sušaka, te dviju država, glasnije će se govoriti o činjenici da su tvorničke zgrade građene na obje obale rijeke. Iako to nikada neće biti problemom, važna je činjenica da je sedamdesetak posto pogona na sušačkoj strani, dok je manji dio, tridesetak posto, uz vrlo važno, izvor vode, na riječkoj strani. Postavljanje granice nije utjecalo na proizvodnju, a radnici su s obje strane, iz obje države, nesmetano išli na posao uz propusnice koje je tvornica osigurala.³⁰

Tridesetih godina nastavlja se unaprijeđenje proizvodnje, elektrifikacija, te kupovina novih strojeva. Godine 1926. tvornica raspolaže sa 66 zgrada i rasprostire se na 72185,6 m², opremljena s namodernijim strojevima

29 GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, str. 17 – 18: Walter Crafton Smith umire 1860. godine nakon čega tvornica prelazi u vlasništvo Charlesa Meyniera te Edgara Craftona Smitha, najstarijeg sina osnivača tvornice. Godine 1875. Edgar Crafton Smith izlazi iz suvlasništva tvornice. Charles Meynier umire 1876. godine pa ga nasljeđuje nećak Henry Meynier s dva sina, Karlom i Feliksom.

30 Dokument iz listopada 1940. godine pokazuje popis radnika koji rade u tvornici, adrese stanovanja te na kojem graničnom prijelazu prelaze granicu kako bi došli na posao.

za razvrstavanje, rezanje i *isprašivanje* krpa, holanderima, strojevima za izrađivanje papira, premotavanje papira, rezanje bobina, preše za pakiranje i razni pomoćni motori, filteri za vodu, transformatori, generatori i slično. U sklopu tehnološkog unaprijeđenja grade se dimnjak i zgrada električne centrale ili Energana 1930. i 1931. godine. Radi se o tada najmodernijoj električnoj centrali s parnim turbinama od 3.200 konjskih snaga. Prije izgradnje energane, tvornica se opskrbljivala energijom iz vlastite pogonske centrale, hidrauličke, vodene turbine od 1.200 KS i termocentrale odnosno parnog stroja od 1.100 KS. Sve pogonske centrale tvornice proizvodile su zajedno 5.500 KS, a viškove energije prosljeđivali su sušačkoj Elektri koja je električnu energiju prodavala Sušaku, Bakru i Kraljevici.

Odnos tvornice prema radnicima početkom 20. stoljeća

Gospodarska kriza zahvatila je i naša područja, bilo je sve teže plasirati proizvode na strana tržišta, što je negativno utjecalo na ionako male plaće radnicima. Tvornica papira najslabije je plaćala svoje radnice i radnike početkom 20. stoljeća. Čak su i pomoćni građevinski radnici bili bolje plaćeni od harterskih, a ponio se glas da se u njoj mogu zaposliti samo oni radnici koji nisu sposobni raditi bilo gdje drugdje. U tim se godinama sastaju i prve radničke organizacije kako bi zajedno tražile poboljšanje svoga statusa, pokušava se uspostaviti komunikacija s tvorničkom upravom koja će, zaslugom pojedinaca, povremeno pozitivno djelovati na unaprijeđenje radničkog položaja.³¹

Nezadovoljavajući uvjeti rada u tvornici razlogom su okupljanja radnika, ne samo u proizvodnji papira, već i u duhanskoj industriji, ljevaonicama metala. Na području Rijeke početkom veljače 1906. organiziran je masovni radnički pokret na kojem su se okupili radnici iz riječkih tvornica istupajući protiv loših uvjeta rada. Pokretu se priključilo svih 600 radnika tvornice papira, tražeći poboljšanje radničkog statusa u tvornici, radnog vremena, nedjelju kao neradni dan, povećanje plaće za 20% te osnivanje radničkog odbora od osam radnika koji bi posredovali između radnika i poslodavca. Odgovor tvorničke uprave na štrajk je – otpuštanje svih radnika i predaja njihovih radnih knjižica Kotarskoj oblasti na Sušaku! Vodili su se pregovori u Kotarskoj oblasti Sušak između poslodavaca i radničkih delegata, iako su predstavnici vlasti bili naklonjeni tvorničkoj upravi. Kako su govorili radnici koji su sudjelovali u pregovorima, kotarski je predstavnik komunicirao s tvorničkom upravom na njemačkom jeziku, kako radnici ne bi razumijeli o čemu se govori. Uprave velikog broja riječkih tvornica morale su popustiti pred zahtjevima radnika,

31 Ostavština Vatroslava Cihlara: Nesrazmjer radničkih plaća i prihoda dioničara 1906. godine pokušao je riješiti direktor Mauro Fienfeld. Uveo je isplatu dijela dividende i to po principu, ako je godišnja dividenda 20 000 kruna, radnicima pripada 4 000 kruna, dok su radnici bili podijeljeni u 4 kategorije obzirom na radni staž. Nažalost, taj je princip održan samo 1906. i 1907. godine, dok je g. Fienfeld bio direktor. U njegovo vrijeme uvedene su i nagrade radnicima za provedeni staž u tvornici, jubilarne nagrade, i ta je kategorija stimuliranja radnika ostala na snazi i dalje.

pa i uprava tvornice papira iako se najtvrdokornije odupirala zahtjevima vlastitog radništva.³²

Uz štrajk, i sindikalne aktivnosti jedan su od alata u pokušaju unaprijeđenja uvjeta rada. Raspravlja se o nadnicama, radnom vremenu, potrebnoj radnoj i zaštitnoj odjeći, godišnjem odmoru. U razgovore su uključeni Savez strojara, strojovođa i ložača, Savez metalških radnika, Savez industrijsko zanatskih radnika i radnica. Kolektivni ugovor iz 1938. godine određuje radni dan od 8 sati, odnosno 48 sati tjedno, a isplata plaća vrši se subotom. Svaki novo primjeni radnik prima plaću od 5 dinara po satu, dok svaka novozaposlena radnica prima 4,5 dinara po satu. Uz obvezu nabave zaštitne odjeće, tvornica je obavezna omogućiti svakom odjelu kupatilo s toplom i hladnom vodom. Svaki radnik i radnica nakon jedne godine zaposlenja ima pravo na 6 dana godišnjeg odmora.³³

Ratne godine u Tvornici papira

Nemiri godina Drugog svjetskog rata nisu zaobišli ni Rijeku ni Tvornicu papira. Proizvodnja ne staje, radi smanjenim kapacitetom od 60% te se i dalje cigaretni papir izvozi na strana tržišta. Uz to, od talijanske okupacije Sušaka 1941. godine, papir se preko ilegalnih partijskih organizacija kao što su KPJ, SKOJ i AFŽ distribuira partizanskim odredima. Tvornica i dalje smanjuje kapacitet proizvodnje, bori se s podmetnutim požarima, uništenim kemikalijama, sirovinama i proizvodima. Plaće radnicima su izuzetno niske, posebice u odnosu na tada potrebnu ratnu industriju u gradu – Tvornicu torpeda i Rafineriju nafte.³⁴ Veliki broj radnika pridružuje se partizanima nakon rujna 1943. i kapitulacije Italije i tvornica je primorana zaustaviti proizvodnju. Njemačke su trupe, kao i u gotovo cijelom gradu, planirale uništiti preostalu infrastrukturu pri povlačenju u proljeće 1945. godine. Na sreću, uspješno su razminirani mostovi unutar tvorničkog kompleksa i električna centrala. Tvornica već 8. svibnja 1945. godine, tek nekoliko dana nakon oslobođenja Rijeke, ponovno radi.³⁵

32 Ostavština Vatroslava Cihlara.

33 Dokumentacija preuzeta iz tvornice, a koja se čuva u Muzeju grada Rijeke.

34 Ostavština Vatroslava Cihlara: Radnici od uprave traže povećanje plaće, obzirom da radnici Tvornice torpeda i Rafinerije nafte imaju mnogo veće plaće, no, uprava ih dopisom obavještava da se radi o pogonima izuzetno potrebnim za ratna vremena i da nije u mogućnosti udovoljiti zahtjevima.

35 GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, 27.

Tvornice radnicima!

Poratne godine donose velike promjene za grad koji se nakon velikog čišćenja polako vraća u život. I na istočnom, a posebice na zapadnom dijelu grada veliki je broj tvornica oštećen uslijed mjeseci savezničkih bombardiranja.³⁶ Tvornica papira je uz velike napore aktivista NOP-a sačuvana od razaranja, ali je nakon rata tek 20% kapaciteta bilo u pogonu zbog nedostatka goriva, sirovina i dijelova. Tvornice postaju društveno vlasništvo, popisuje se imovina te utvrđuje stanje sirovina. S namjerom da se izgradi nova društveno-ekonomska i politička struktura koja bi višestruko ubrzala ekonomski razvoj zemlje u travnju 1947. godine Narodna skupština donijela je Zakon o prvom petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947. – 1951. godine. Osnovna se ideja temeljila na izgradnji teške industrije koja bi bila temeljem razvoja ostalih privrednih grana.

U razdoblju Prvog petogodišnjeg plana Rijeka je pretvorena u veliko gradilište, počela se razvijati kao snažno lučko-industrijsko središte i pomorsko-trgovački centar. Najvažnije je bilo posvetiti se obnovi luke, čijom obnovom se povećava i promet, te postaje logistička potpora proizvodnim pogonima. Na lokalnoj razini uloženo 522 milijuna dinara sa zadatkom povećanja industrijske proizvodnje do 1951. godine 2,4 puta.³⁷ Godine 1948. godine uvedena su počasna zvanja *trudbenika* za radne podvige. Izvršavanje postavljenih planova jedini je pokazatelj uspješnosti, što radnika, što radnih brigada, a time i same proizvodnje. Isticali su se i nagrađivali radnici i kolektivi koji su u premašivali propisane norme, racionalno koristili sredstva za proizvodnju. Uz to, cijenio se i angažman i znanje u izradi novih strojeva i procesa rada. Katogerije su bile udarnik, novator, racionalizator, udarni kolektiv, kolektiv prvak socijalsitičkog rada itd. U Tvornici papira prvih godina udarnici su samo bili javno pohvaljivani, a tek kasnije i novčano, nakon što je utvrđeno da se u ostalim tvornicama i financijski nagrađuju.

36 Skupina autora, *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Skupština općine Rijeka, 1988., str. 391 – 395: U luci zapadno od Rječine od ukupno 5000 metara obale 96% bilo je onesposobljeno. Od 30 dizalica preostale su samo 3, uništeno je 50% lučkih skladišta. Opljačkani su privredni i industrijski objekti, brodogradilište Lazarus u riječkoj luci, kasnije brodogradilište Viktor Lenac uništeno je oko 80%, a današnje brodogradilište 3. maj, tada Cantieri Navali del Quarnero S.A onesposobljeno je 70%. Iz Rafinerije nafte ROMSA, danas INA okupator je još 1943. godine odnio dijelove postrojenja, dok je 1944. i 1945. postrojenje bombardirano u nekoliko navrata – razorena su skladišta, rafinerijska baza, željeznički kolosjeci. Tvornica Silurificio Whitehead, kasnije Tvornica Torpedo zbog demontiranja starojeva te bombardiranja i miniranja bila je 80% uništena, a Tvornica duhana, kasnije Tvornica Rikard Benčić bila je gotovo u potpunosti uništena.

37 Skupina autora, *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Skupština općine Rijeka, 1988., str. 399: Pogoni brodograđevne industrije tijekom su rata gotovo potpuno uništeni, a njena važnost za cijelu državu prepoznata je obzirom bila izravno u nadležnosti tadašnjeg Ministarstva obrane koje izdvaja značajna investicijska sredstva. Brodogradilište 3. maj koji posluje pod novim imenom od 1948. godine temelj je brodograđevne industrije u gradu. Bivše brodogradilište Lazarus posluje pod novim imenom Remontno brodogradilište Viktor Lenac, Titovo brodograđilište u Kraljevici gradi manje brodove za potrebe ratne mornarice, a brodogradilište Kantrida vrši popravke manjih brodova. Usporedo s brodogradnjom razvija se i industrija za opremu brodova: Tvornica Torpedo nakon obnove i rekonstrukcije započinje proizvodnju diesel motora, iz stare ljevaonice metala Skull nastaje Svjetlost, tvornica za proizvodnju električnih uređaja i elektromotora, nanovo se izgrađuju tvornica Vulkan koja proizvodi brodska vitla i dizalice te poduzeće Rikard Benčić koje je usmjereno na proizvodnju propelera, pomoćnih brodskih strojeva i druge brodske opreme. Obnavlja se i Rafinerija nafte te petrolejska luka pa je već u prvoj poratnoj godini prerađeno oko 1800 tona nafte.

Provedbu Prvog petogodišnjeg plana prati donošenje Osnovnog zakona o predaji tvornica radnicima u lipnju 1950. godine koji je promicao osamostaljivanje poduzeća i promjene na razinama planiranja i proizvodnje te poticao sistem međusobnog ugovaranja i suradnje između privrednih organizacija. Prvi radnički savjet u Rijeci osnovan je u Voplinu, a drugi, 31.1.1950. u Tvornici papira. Članovi Savjeta birani su redom od pohvaljenih i nagrađivanih radnika tvornice. U Tvornici se papira se tjedno radi jedan sat više kako bi se zarada od proizvodnje dala u korist izgradnje tvornice, a iznos prekovremenog sata za obnovu. Omladina Tvornice papira će za izgradnju mosta preko Rječine dati preko 2000 sati, za povećanje proizvodnje daje 3600 sati, uz to što se obvezuje da će do maksimuma iskoristiti otpatke i tako uštediti materijal, pojačati rad na kulturnom uzdizanju i organizirati knjižnicu sa 200 knjiga.

Zlatne godine proizvodnje

Tehnološki napredak pogona prati izgradnja potrebnih prostora te širenje tržišta različitih vrsta papira. U pogonu je zaposleno i po nekoliko generacija riječkih obitelji, ponajviše s Grobnika, Drage, istočnog dijela grada. Tvornica papira značajno prati uspješnost ostalih proizvodnih pogona u Rijeci i zlatne godine industrijske proizvodnje i rada luke šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. Proizvodnja se osuvremenjuje, a lepeza vrsta papira koje je *Hartera* sposobna proizvesti zadovoljava potrebe europskih tržišta, i tada tradicionalnih *nesvrstanih* tržišta azijskih i afričkih zemalja. Najveće promjene vidljive su u tehnologiji proizvodnje te uvođenje industrijske konoplje kao sirovine. Tadašnja je Jugoslavija proizvodila četvrtinu europskih potreba industrijske konoplje, te bila 3. svjetski proizvođač te sirovine za proizvodnju papira, tekstila, tkanine, odjeće, izolacijskih sredstava, itd.³⁸ Početkom šezdesetih godina snabdijevanje konopljom postaje izazov. Tvornica pokušava iznaći model nabave konoplje, te, s već postojećim proizvođačima sklapa ugovore o suradnji. Iz Vukovarske kudjeljere, Poljoprivredno - industrijsko poduzeća Otok te prerade u Odžacima nabavlja se kudjelja, koje se dalje koristi u proizvodnji papira.³⁹ Pogon kudjelje iz Odžaka i Otoka postati će OUR-ima tvornice te opskrbljivati riječku proizvodnju.⁴⁰

Sredinom 1961. godine, u nedostatku prostora za širenje proizvodnje, kao tema se namakla ideja o odvajanju krep odjeljenja iz pogona uz Rječinu.

38 Domagoj MIHELČIĆ, Primjena i tržišne perspektive konoplje i prerađevina u poljoprivredi, diplomski rad, Osijek, 2017.

39 „Kučina“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34411>, (11. 2. 2022.): Kučina - kratko vlakno koje ostaje nakon češljanja pri preradi lana, konoplje i jute. Kudjelja - vlakna dobivena od konoplje.

40 „Puštena u pogon kudjeljara Otok“, *Naš list*, srpanj 1962., str: 3, Značajno je da ulaskom kudjeljarskih pogona u organizaciju tvornice proizvodnja može utjecati na cjelokupni proces snabdijevanja sirovinom – od odabira najpogodnije kulture za sadnju, poljoprivredne radnove, žetvu te pripremu za daljnji tehnološki proces.

Razlog odvajanju krep odjela je što nije dijelom proizvodnog procesa, već radi samostalno, pa samo izdvajanje ne utječe ne proizvodnju. Iako se prvotno za izdvajanje predlagao Sušak, za otvaranje nove proizvodnje bila je zainteresirana općina Čabar. Krep odjel nosio je 2,5% ukupne proizvodnje odnosno 120 tona godišnje proizvodnje. Krep papir raznih boja, krepirani natron papir za pakiranje, krepirani papir za cvijeće i elektrotehničke svrhe, krepirani papir za ručnike, krep papir za toalete te salvete, a ovako izdvojeni pogon mogao se pozabaviti i s malom proizvodnjom npr. papirića za paljenje dizel motora, slamki i čačkalica te sapunastog papira. Iz riječkog se pogona preselio krep stroj, uz stolni rezač i bobin-mašinu čime je započeto petomjesečno osposobljavanje radnika. Općina Čabar je uložila u izgradnju hale, trafostanice i ostalih potrepština 15 milijuna dinara, a Tvornica papira uz uloženi 5 milijuna, dala je sve strojeve.⁴¹

Odlukom Radničkog vijeća Tvornice papira 1971. godine osnovana je Parafinka, pogon za proizvodnju parafinskih žigica na površini od 1700 m². Šibice su se proizvodile od tankih smotanih listića papira umočenih u parafin iz riječke Rafinerije nafte, pa su bile tanje i kraće od drvenih. Iz pogona je izašla velika količina šibica u različitim pakiranjima – za tvornice diljem bivše Jugoslavije, turistička središta, proizvode, novogodišnje proslave, propagandne serije (35. godišnjica Jugoslavenske ratne mornarice 1977. godine, Mediteranske igre u Splitu 1979. godine, Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984.) i slično. Šibice su bile prisutne i na inozemnim tržištima, Libija, Egipat, SSSR, Hong Kong, Austrija, Švicarska, Belgija, Nizozemska. Osamdesetih godina 20. stoljeća pogon se suočavao s problemom zadovoljenja svih potreba na tržištu. Izvještaj iz 1981. godine govori o 48 milijuna proizvedenih kutijica šibica sa po 80 šibica u kutiji. Sve šibice proizvedene te godine spojene bi tri puta okružile zemaljsku kuglu.⁴²

Papir, karton i ljepenka

Tvornica papira na tržištu je bila prisutna sa različitim vrstama papira koji se koristio u poslovne i industrijske svrhe, u svakodnevnom životu. Papir je različite težine, debljine i načina izrade, izrađuju se papir, karton i ljepenke.⁴³ Do kraja šezdesetih godina papir se i dalje proizvodi od prnja, iako su i celuloza i kudjelja sveprisutne. Izrada papira, testiranje i kontrola kvalitete su na visokoj razini s ciljem zadovoljavanja potreba različitih tržišta. Neizostavno ime u

41 Kristina PANDŽA, „Bila jednom industrija (Goranski pogoni riječkih tvornica)“, *Sušaka revija*, 107/108, Rijeka, 2019., str.87: U pogonu su radile većinom žene koje su najvećim dijelom svoj cijeli radni vijek provele u Krep odjelu Tvornice papira.

42 Viktor RUŽIĆ, „Industrija šibica“, *Naš list*, listopad 1971.

43 „Papir“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46541>, pristupljeno 11. 2. 2022.: Podjela po gramaturi – papir teži do 150 gm2 i debljine je do 0,3 mm; karton teži od 150 do 450 gm2 te je debljine od 0,3 do 2,0 mm; ljepenka teži više od 450 gm2 te je debljine iznad 2,0 mm.

cjelokupnom procesu proizvodnje je kemijski inženjer Viktor Ružić.⁴⁴ Između ostaloga, usmjerio se na tehnologiju proizvodnje papira, tehnološki proces i ne manje važnu ekonomičnost sustava proizvodnje vodeći računa o što većoj zaradi uz najmanje moguće troškove, pazeći na kvalitetu proizvoda.⁴⁵ Važno je i za istaknuti da se u njegovim radovima, posebice stručnim člancima u radničkom biltenu Naš list ističe ekologija proizvodnje, tada još ne dostignut element u industriji. Proizvodnja papira složen je kemijski proces, a cigaretni papir najznačajniji proizvod.⁴⁶

Popis proizvoda tvornice papira, kartona i ljepenke iz 1972. godine nabroja vrste i podvrste papira koje tada tvornica proizvodi: bezdrveni, pisači i tiskovni papir, bankpost za memorandume, protokolski za poslovne i matične knjige, obrasce, pelir papir za tiskanje ljekarničkih uputa, filter papir, bezdrvena bugačica ili upojni papir, zatim od srednje finih papira su novinski papir, srednje fini pisači, crtači i tiskovni, plakatni papir, koričar. Cigaretni papir je posebna kategorija i nabavlja se u cigaretnim knjižicama ili ih tvornice duhana kupuju u bobinama. Od tankih papira proizvodi se svilasti specijalni papir za indigo papir, prijepisni papir, toalet papir te celulozna vata. U kategoriju omotnih papira ubrajaju se pergamin i havana, nepropusni za tekućine i masnoće. Izrađuju se različite vrste kartona te obične i specijalne ljepenke.⁴⁷

Cigaretni papir – izvozni proizvod broj jedan

Tvornica papira još se polovinom 19. stoljeća usmjerila na proizvodnju cigaretnoga papira koji će postati najizvozeniji proizvod. Osnovna sirovina za izradu te vrste svilastoga papira su prnje, koje se upotrebljavaju i nakon što se pojavila celuloza. Tvornica papira uvijek naručuje *harman* – mješavinu duhana za koju proizvodi cigaretni papir kako bi ga najkvalitetnije testirala. Cigaretni papir se isporučuje u tri oblika – cigaretna knjižica kada proizvođač ručno radi cigarete, u bobinama za strojnu izradu ili u valjcima, za tvornice duhana koje same režu bobine. Proizvodi se i kork papir ili papir za pisak kojim se omata filter. Osamdesetih godina 20. stoljeća proizvodnja riječkog cigaretnog papira pokrivala je 7% svjetskog tržišta u proizvodnji cigaretnog papira.⁴⁸

44 Viktor Ružić (1923.-1992.) Inženjer kemijske tehnologije. Bio tehnički direktor riječke Tvornice papira.

45 Čedomira MILIN, „Viktor Ružić, dipl. ing. (18. veljače 1924. - 21. kolovoza 1992.)“, *Kemija u industriji*, 53 (11) 529–533 (2004), 529 – 533.

46 Zoran ZUBAN, *Proces izrade cigarete – od stabljike do kutije*, završni rad, Visoka tehničko-poslovna škola, Pula, 2015., str. 23: Tehnološkim procesom utječe se na boju, čistoću, čvrstoću, glatkoću, propusnost te izgaranje cigaretnog papira.

47 Popis proizvoda tvornice papira, kartona i ljepenke iz 1972. godine koji se čuva u Muzeju grada Rijeke.

48 GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, 31.

Kako se dogodila propast?

Iako sedamdesetih godina Tvornica živi svoje uspješne dane, zapošljava više od 1000 radnika, pogled unatrag pokazuje već tada vidljive razloge koji su devedesetih godina 20. stoljeća doveli do prestanka rada. Nedovoljno ulaganje u tehnološki proces, suveremnu i konkurentniju proizvodnju rezultirati će sve težem probijanju na strana tržišta, posebice europska u odnosu na već tradicionalna u Aziji i Africi.

Kraj osamdesetih i početak devedesetih teške su godine za hrvatsku industriju – ratne godine, privatizacijski promjene. Tvornica je 1995. godine konstituirana kao dioničko društvo u vlasništvu fondova i malih dioničara, a gubitak tržišta te zaostala proizvodnja dovode do prestanka rada 1996. godine. Tek pokoji neuspjeli pokušaj pokretanja proizvodnje 1999. godine nije uspio odgoditi stečajni postupak koji je okončan 2005. godine.

Zaključak

Iako god bismo povijest riječkih pogona mogli ispričati kao jednu univerzalnu priču, svaka od tvornica posebna. Riječkih je pogona bilo mnogo, i već se dulji niz godina o njima istražuje i piše. U fokusu su ponajviše tehnološki noviteti, značajni industrijalci te arhitektura tvorničkih pogona, što ostavlja prostora istraživanju društvenih tema. Teme i priče koje su okosnica rada u tvornici i radnika te sve promjene koje su zadesile grad, preslikavaju se na živote tvornica. Ovogodišnji jubilej bio je prilika progovoriti o *harterskim*, no čekamo priliku da se pozabavimo i drugim riječkim proizvodnim gigantima.

U memoriji građana Tvornica papira ima posebno mjesto. To nam je dokazala i izložba koju su prepoznali mnogi učitelji riječkih osnovnih i srednjih škola. Ipak, najvažniji posjetitelji bivši su *harteraši*, predvođeni nekadašnjim strojarom koji je prvoga dana izložbe čekao otvaranje vrata. Jednako kao što je povodom 150. obljetnice rada tvornice postavljena fontana *kolodrob* na Koblerov trg, tako bismo i svakome radniku trebali pokazati da ono što nam još uvijek mogu ispričati i pokazati želimo čuti. Dakako, njihove su priče nabijene emocijama, no ni malo manje važan dio cjelokupne priče o jednom tvorničkom pogonu koji je radio punih 175 godina.

Tvornički kompleks je nakon 200 godina ruševina na kraju grada. Još uvijek ne postoji konkretna ideja koja bi budućnost te industrijske baštine mogla i trebala biti, a čini se da će kako vrijeme odmiče sve manje ideja uopće biti. Kao muzejska ustanova koja se usmjerila na gradsku povijest Muzej grada Rijeke i dalje će baštiniti predmete i dokumente iz riječkih pogona te pričati i zapisivati priče o njima. Izložba Harterom bez harte prikazala je 200 godina tvornice i grada kao neodvojivi dio onoga što Rijeka danas jest.

Bibliografija

Arhivska građa

Arhivska građa koju je prikupio Vatroslav Cihlar, čuva se u Muzeju grada Rijeke

Novine

Vatroslav CIHLAR, „Kratak historijat Tvornice papira“, *Naš list*, god. 1., broj 3, Rijeka, 1. srpnja 1961., str. 8. – 9.

Vatroslav CIHLAR, „Prvi radnički štrajk na Rijeci“, *Naš list*, god. 5, broj 44 – 45, Rijeka, listopad/studenj 1965., str. 9.

„Hérvatska, Slavonia, Dalmacia i vojvodina Sérbia“, *Narodne novine*, god. 18., broj 237, Zagreb, 15. listopada 1852., str. 1

Narodne novine, god. 53., broj 130, Zagreb, 10. lipnja 1887., str.3

„Narodno gospodarstvo. Hrvatsko tvorničarstvo.“ *Narodne novine*, god. 57., broj 266, Zagreb, 19. studenog 1891., str. 4

„Naši dopisi“, *Primorac*, god.5, broj 35, Kraljevica, 23. ožujka 1877., str. 3

„Nema naše krparnice“, *Naš list*, god. 9., broj 111-112, Rijeka, 20. lipnja 1969., str. 1. – 3.

„Parafinka – djelo naših ruku“, *Naš list*, godina 13., broj 144, Rijeka, 5. travnja 1973., str. 10.

„Puštena u pogon kudeljara Otok“, *Naš list*, godina 2., broj 15, god. 2., broj 15, Rijeka, srpanj 1962., str. 7.

„Različite viesti“, *Naša sloga*, god. 29., broj 40, Trst, 27. listopada 1898., str. 6

Viktor RUŽIĆ, „Industrija šibica“, *Naš list*, godina 9., broj 138 – 141, Rijeka, 20. listopada 1971., str. 7.

Viktor, RUŽIĆ, „Kakvi su nekad bili higijenski uvjeti rada“, *Naš list*, god. 1., broj 6, Rijeka, listopad 1961., str. 9.

Viktor RUŽIĆ, „Cigaretni papir naš glavni proizvod“, *Naš list*, god. 1., broj 1, Rijeka, 1. svibnja 1961., str. 6.

Ivo, ŠKILJAN, „S manje troškova više koristi“, *Naš list*, god. 1., broj 7, Rijeka, studeni 1961., str. 10.

„Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, god. 54., broj 290, Zagreb, 18. prosinca 1888., str. 2

„U tvornici papira na Sušaku radi 600 – 700 radnikah muškoga i ženskoga spola“, *Narodne novine*, god. 54, broj 79, Zagreb, 5. travnja 1888., str. 4

Literatura

Ervin DUBROVIĆ, *Palača šećera, Rijeka 1719. – 2020.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2020.

Mladen GRGURIĆ, *Tvornica papira u Muzeju grada Rijeke*, Rijeka, 2007.

Dragutin HIRC, *Hrvatsko primorje*, Tiskara Rijeka, Rijeka, 1993.

Danilo KLEN, *Tvornica papira Rijeka*, Tvornica papira Rijeka, Rijeka, 1971.

Domagoj MIHELČIĆ, *Primjena i tržišne perspektive konoplje i preradevina u poljoprivredi*, diplomski rad, Osijek, 2017.

Čedomira MILIN, „Viktor Ružić, dipl. ing. (18. veljače 1924. - 21. kolovoza 1992.)“, *Kemija u industriji*, 53 (11) 529—533 (2004).

Kristina PANDŽA, *Bila jednom industrija (Goranski pogoni riječkih tvornica)*, Sušačka revija, 107/108, Rijeka, 2019.

Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990.

Skupina autora, *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Skupština općine Rijeka, 1988.

Smith & Meynier – Tvornica papira d.d. na Sušaku u prvom stoljeću svog opstanka 1827. – 1927., Naklada tiskare Narodnih novina, Zagreb, 1927.

Rudolf STROHAL, *Uz Lujzinsku cestu*, Tiskara Rijeka, Rijeka, 1993.

Zoran ZUBAN, *Proces izrade cigarete – od stabljike do kutije*, završni rad, Visoka tehničko-poslovna škola, Pula, 2015.

Summary

FACTORY HARTERA WITHOUT PAPER, ABOUT MACHINES THAT NO LONGER EXIST AND WORKERS WHO NO LONGER WORK AFTER TWO HUNDRED YEARS OF THE PAPER FACTORY IN RIJEKA

Kristina PANDŽA

Andrija Ljudevit Adamić, the successful merchant from Rijeka bought in 1821, a mill on river Rječina, several surrounding buildings and the use rights of water to start producing paper from cloth which was an export raw material in the port of Rijeka.

Two hundred years later, we remember how the life of the factory went through the 19th and 20th centuries and how social and political changes in the city affected the life and work of the factory.

The article follows the exhibition in the Rijeka City Museum and presents topics that have so far not been the focus of research or presentation - technology, raw materials, products and workers. The exhibition and catalog complement the already known past of the factory, using the opportunity to reflect on workers' topics - working conditions through the 19th and 20th centuries, the organization of the factory, professions.

Keywords: Paper factory, steam engine, laundry, Rijeka, cigarette paper